

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنر های تجسمی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تصویرسازی

موضوع نظری

تصویر سازی مکتب شیراز در قرون ۹و۸ هجری

موضوع عملی

تصویر سازی ازداستانهای عبید زاکانی

استاد راهنمای بخش نظری

مصطفی ندرلو

استاد راهنمای بخش عملی

مصطفی ندرلو

نگارش و تمقیق

زهرا تیوراد

بهمن ۱۳۸۷

سپاس بی دریغ

از استاد ارجمند جناب آقای مصطفی ندرلو

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
۶	فصل نخست - کلیات
۷	بیان موضوع
۷	اهمیت موضوع
۸	روش پژوهش
۸	پیشینه پژوهش
۱۰	فصل دوم - اوضاع سیاسی تاریخی ، اجتماعی پیش از مغول تا آخر قرن ۹
۱۳	قرن ۸ هجری
۱۷	قرن ۹ هجری
۲۱	فصل سوم - ویژگی ها و خصوصیات مکتب شیراز در این دو قرن
۲۳	آل اینجو
۲۵	آل مظفر
۲۹	اسکندر سلطان
۳۵	ابراهیم سلطان
۴۳	ترکمانان

۴۷	فصل چهارم - آثار بجای مانده از قرن ۸ و ۹
۴۸	آثار بجای مانده از قرن ۸
۶۲	آثار بجای مانده از قرن ۹
۸۹	فصل پنجم - عوامل و زیبایی شناسی مکتب شیراز
۹۰	کارگاه ها و حامیان
۹۴	زیبایی شناسی نقاشی ایران و مکتب شیراز
۱۰۰	حاصل کلام
۱۰۳	فصل ششم - پروژه عملی
۱۰۴	تصویرسازی موش و گربه (عیید زاکانی)
۱۱۰	کتاب شناسی
۱۱۷	چکیده انگلیسی

فهرست تصاویر:

صفحه

۳۰	تصویر شماره ۱
۳۲	تصویر شماره ۲
۳۵	تصویر شماره ۳
۳۶	تصویر شماره ۴
۴۰	تصویر شماره ۵
۴۲	تصویر شماره ۶
۴۹	تصویر شماره ۷
۵۱	تصویر شماره ۸
۵۳	تصویر شماره ۹
۵۴	تصویر شماره ۱۰
۵۵	تصویر شماره ۱۱
۵۷	تصویر شماره ۱۲
۵۹	تصویر شماره ۱۳
۶۱	تصویر شماره ۱۴
۶۴	تصویر شماره ۱۵
۶۵	تصویر شماره ۱۶
۶۷	تصویر شماره ۱۷
۶۸	تصویر شماره ۱۸
۶۹	تصویر شماره ۱۹
۷۰	تصویر شماره ۲۰
۷۲	تصویر شماره ۲۱
۷۳	تصویر شماره ۲۲

٧٦	تصویر شماره ٢٣
٧٨	تصویر شماره ٢٤
٧٩	تصویر شماره ٢٥
٨٠	تصویر شماره ٢٦
٨١	تصویر شماره ٢٧
٨١	تصویر شماره ٢٨
٨٣	تصویر شماره ٢٩
٨٤	تصویر شماره ٣٠
٨٥	تصویر شماره ٣١
٨٧	تصویر شماره ٣٢
٨٨	تصویر شماره ٣٣

چکیده

در شرایط نابسامان سلطه هنری و فرهنگی مغولان ، پس از استیلای این قوم بر ایران و نشر و بسط مبانی هنر قوم فاتح در گوشه و کنار این سرزمین با استفاده از تدبیر سلاطین حاکم بر خطه فارس و مصون مانده این دیار از حمله و هجوم ویرانگر مغولان که در طول تاریخ ایران ، همواره بعنوان مهد هنر و فرهنگ و میعادگاه هنرمندان و اندیشمندان شناخته شده است ، شیراز چونان پایگاهی ارزشمند و دژی مستحکم حافظ ارزش های هنر اصیل و پر قدمت ایران می گردد . بی تردید می توان ادعا کرد که در ایام بعد از تسلیم و تقلید ناگزیر هنر ایرانی ، هنرمندان ساکن در خطه فارس به ویژه شیراز و بنیان مکتب هنری شیراز در این ره بسیار کوشیدند .

در تحلیل و بررسی نقش مکتب شیراز ، که جلوه گاه اصلی آن را می بایست در خلاقیت هنرمندان با ذوق شیراز جستجو کرد و بازشناخت ، شکی نیست که پیشینه پر قدمت هنری و فرهنگی خطه فارس (ساسانیان)، اعتبار شیراز بعنوان مرکز و خاستگاه هنر باستانی و پر دوام ایرانی نمی تواند و به حق نمی بایست از نظر دور داشته شود. ولی باید به این نکته توجه داشت که این هنرمندان شیراز بودند که نخستین هنرمندان مکتب شیراز دوره تیموری را پرورش دادند و مکتب شیراز عصر تیموری را بنیان نهادند.

مقدمه

محققان امروزه با بررسی ریشه‌های هنری موجود و تمدن‌های کهن به پژوهش‌های دامنه داری در زمینه هنر و تمدن ایران دست یافته اند که بر این اساس تا کنون رساله‌های متعددی درباره ادوار گوناگون هنر ایران، به نگارش درآمده است. امروزه ایرانشناسی اهمیت بسیاری یافته و درخشش آثار هنری اصیل و ماندگار کشور ما در موزه‌های بزرگ جهان، مایه مباهات و منشاء خود آگاهی تاریخی است. این گونه مواریث فرهنگی، در واقع ماحصل کوشش‌های ارزشمند هنرمندان این مرز و بوم در دوره های مهم تاریخی است. تلاش خستگی ناپذیر پیشینان، در طول هزاران سال، موجب پیدایش ذخایر معنوی عظیمی شده و به خصوص در دوره‌های هنر اسلامی-ایران سبک های متعددی را پدید آورده است.

هنرهای ما با وجوه متفاوت در حوزه‌های مختلف هنری، دارای وحدت ذاتی بوده و با یکدیگر ارتباطی ناگسستنی دارند. شعر، موسیقی، نقاشی و معماری، جملگی از یک حقیقت می‌گویند و راز بی‌مرگی و جاودانگی فرهنگ و هنر این مرز و بوم در همین حقیقت است. پیوستگی در رابطه عمیق نقاشی با ادبیات، از ویژگی‌های اساسی نقاشی ایران به شمار می‌آید نقاشان ما همواره با الهام از کلام شاعران و عارفان سترگ راه به عالم تصویر برده و بدیع‌ترین معانی را به مدد استعارات و نمادهای هنری، به خط و رنگ مبدل ساخته‌اند.

در واقع مشهورترین و ارزنده‌ترین نمونه‌های هنر تصویری ایران را می‌توان برصفحات نسخه‌های خطی و مصور ملاحظه کرد. هنر نگارگری ایرانی-اسلامی از سده هشتم هـ.ق تا سده یازدهم هـ.ق شکوفایی نمایان داشت ولی آثار تصویری به جا مانده از ادوار پیش از اسلام تا زمان حمله مغولان و همچنین آثار دیوار نگاری، پرده‌نگاری، قلمدان نگاری و غیره درقرون متأخر نیز جلوه‌هایی دیگر، از نقاشی ایران به شمار می‌آیند.

« در بحث نقاشی در سده‌های نخستین با توجه به تصاویر طراحی گونه کتاب صورالکواکب عبدالرحمان که در سال ۴۰۰ هجری که در دوره آل بویه در شیراز بوجود آمده بود به نظر می‌رسد شیراز در طول دوره سلجوقی و ایلخانی فعال بوده و هنر نقاشی در شیراز همان مسیری را پیموده است که سبک سلجوقی و ایلخانی در سایر شهرهای ایران پیموده‌اند، شیراز در طول حکومت ایلخانان از شهرهایی پر رونق محسوب می‌شده و حتی در آغاز سلطه مغولان بر عکس سایر شهرهای ایران از مصائب آنها مصون مانده پس منطقی به نظر می‌رسد که شیراز در طول سلسله ایلخانان از مراکز فعال هنر و ادب بوده باشد و آثار موجود از این شهر که از اواسط سده هفتم به بعد بوجود آمده این موضوع را تأیید می‌نمایند که آنها براساس تجارب و سنت‌های گذشته بوجود آمده‌اند» (شیما مرید حیدری، پایان نامه- ص ۱۱۱).

به سبب مصون ماندن فارس از هجوم و غارت مغولان، شهر شیراز به کانونی بر حفظ میراث فرهنگی و هنری ایران بدل شد. نگارگران شیراز نسبت به نگارگران تبریز و مراکز دیگر بسیار کمتر تحت تأثیر هنر بیگانه قرار گرفتند.

به جا ماندن تعداد قابل توجهی نسخ خطی شاهنامه مربوط به این دوره، نمایانگر حضور گروه بزرگی از مصوران و خطاطان در بارگاه شیراز است. هنرمندان این دوره به پیروی از سنتهای کهن پیش از مغول می پرداختند. نگاره ها از لحاظ سترگنمایی پیکره ها و سادگی در طراحی و رنگ پردازی به هم شبیه می باشند از مشهورترین آنها می توان به شاهنامه فردوسی ۷۳۳ اشاره کرد. در سراسر سده هشتم هـ ق تبادل و تجربیات دستاوردها میان شیراز، تبریز و بغداد بر قرار بود و این امر باعث تحول نقاشی شیراز شد.

«اما علاوه بر این نگارگران گمنام شیرازی نظام قانونمندی را برای ترکیب بندی و پیوند عناصر نوشتاری ابداع کردند. اساس این نظام بر تناسب و روابط هندسی شکها بنا شده است. اوایل قرن هشتم هـ ق شیوه جدیدی را در فضا سازی و ترکیب افراد درنگاره ها می بینم در این شیوه، افراد و اشیاء در متن منظره در سطوح گوناگون بر روی هم قرار دارند، نه روی یک خط، این شیوه از فضا سازی قبلاً در تبریز به کار رفته بود ولی در شیراز با توجه بیشتر و متناسب با فضای دو بعدی هماهنگ و رواج پیدا کرد.

ابیات درکتیبه های چهار تایی یا دوتایی در بالا و پایین تصویر جای می گیرند، و فضایی را برای عناصر تصویری به وجود می آورند این فضا به پیروی از اندازه عرضی هر کتیبه، و با کمک محورهای نامرئی عمودی به بخشهای دارای تناسب قابل تقسیم است. بخش میانی (فضای درونی) محدود و موضوع اصلی و مکان آدمهای اصلی داستان است، جایگاه عناصر فرعی در بخشهای کناری راست و چپ است.» (لی لی آذری دهکردی، پایان نامه -ص ۱۷)

«سبک مشخص شیراز در سده نهم هـ ق شکل گرفت و تا اواخر سده دهم هـ ق به تحول آرام ولی مستمر خود ادامه داد. اهمیت دادن به شخصیت آدم و حیوان، فضا سازی ساده و متقارن استفاده از رنگهای درخشان ولی محدود (حداکثر ۱۰ رنگ) استفاده از رنگمایه‌های گرم و طلایی با طراحی قوی - افقهای بلند در مناظر قلم‌گیری دندان‌های کوهها و صخره‌ها، پیکرهای لاغر با سر بزرگ و چهره سه رخ ریش دار، از مشخصات بارز نقاشیهای مکتب شیراز به شمار می‌آیند.» (رحیمو و آپوکووا، زهره فیضی - ص ۹)

در این پایان نامه تلاش شده است منشاء نوآوری تصویرگری در دوره تیموری و شیراز بررسی شود و همچنین چگونگی شرایط اجتماعی و تاریخی آن دوره و چگونگی شکل‌گیری تاریخچه مکتب شیراز از ابتدای قرن ۸ هـ تا اواخر قرن ۹ هـ و نقش حامیان و حاکمان محلی در رشد این مکتب چگونه بوده است و همچنین آثار و نسخه‌های بجای مانده بررسی شده است. تا کنون مکتب شیراز در ایران بصورت پراکنده در برخی از مقالات و کتب مطالبی آورده شده است که با توجه به گذشت سالها از این منابع تحقیق و یافتن اطلاعات تازه به این بررسی و پژوهش مجدد اقدام می‌شود.

فصل نخست:

کلیات

بیان موضوع :

قرن هفتم و هشتم و نهم هجری قمری را در تاریخ فرهنگ و هنر ایران می توان دوران شکوفایی در بحران نامید . دورانی که با حملات دهشتناک چنگیز و با قتل و غارت فجیع و بی سابقه مردمان و خرابی عنادآمیز شهرهای آباد آغاز شد. در بحبوحه این کشاکش ها هر جا آرامشی بدست می آمد شهرها توسعه پیدا می کرد . تاسیسات اجتماعی ، فرهنگی بنیاد گذاشته می شد و شهر شیراز یکی از این معدود شهرهایی است که به تدبیر حاکمان آن دیار از یورش ویرانگر مغول در امان ماند.

از آنجا که رشد و شکوفایی مکتب شیراز در این فضا و برهه از زمان بسیار چشمگیر و با ارزش است ، بطوری که بعدها دیگر مکاتب نگارگری از هر حیث از دستاوردها و اسلوب هنرمندانه این مکتب سیراب شدند ، لذا در این پایان نامه به بررسی و مطالعه تاریخی ، و نقش آن بر آثار بوجود آمده و زیبایی شناسی این مکتب پرداخته شده است.

اهمیت موضوع :

کارگاه های کتاب آرابی شیراز تحت حمایت اینجویان ، مظفریان و سپس تیموریان در طی قرون ۸ و ۹ فعالیت وسیعی را در مصور سازی متون ادبی آغاز کردند و تحت عنوان مکتب شیراز ، سنت های پیشین نگارگری ایرانی تداوم پیدا کرد و طی گذشت سالها به دیگر مکاتب منتقل شد . از اینرو بررسی شناخت اوضاع و خصوصیات این مکتب و نقش و جایگاه آن در نگارگری ایران ضروری به نظر می رسد.

روش پژوهش:

این پژوهش با هدف بررسی و شناخت عوامل بوجود آورنده و عناصر به کار برده شده در فن کتاب آرایی (مصورسازی کتاب) در مکتب شیراز و معرفی شاخصه های آن تالیف شده و روش پژوهش آن کتابخانه ای و مراجعه به منابع معتبر علمی موجود در ایران و خارج از ایران است. در ابتدا بر اساس مطالعه تعریف های مختلف از مکتب شیراز و تحقیق کتابخانه ای آغاز شد، سپس جهت درک وضعیت و اوضاع تاریخی و اجتماعی آن دوره به بررسی تاریخ شیراز پرداخته شد و پس از یافتن آثار بوجود آمده و شناخته شده در این مکتب به خصوصیات مکتب شیراز در دوره های تاریخی مختلف پرداخته شد.

پیشینه تحقیق

مکتب نگارگری شیراز را ام المکاتب ایران در قلمرو کتاب آرایی دانسته اند، واز حیث تداوم و استمرار و تجربه ادوار مختلف هنری از دیگر مکاتب نگارگری پیشی گرفته است. مکتب نگارگری شیراز تا کنون بصورت شایسته مورد ارزیابی قرار نگرفته است. در ایران بصورت پراکنده در برخی مقالات مطالبی آورده شده است و همچنین پژوهشگران غربی تا اندازه ای به معرفی و ارزیابی این مکتب از روی نسخه های بازمانده آن پرداخته اند. در منابع

خارجی کتابی با عنوان 'shiraz painting' وجود دارد که بسیار قدیمی است و به مطالعه گنجینه موزه فریر واشنگتن پرداخته که برای شناخت مکتب شیراز کافی به نظر نمی رسد.

پراکندگی و دامنه وسیع این آثار و شیوه کار در مکتب شیراز و بررسی خصوصیات هنری و فکری آنها در لابه لای ادوار مختلف تاریخی کاری پر رنج می باشد زیرا می بایست هم تاریخ، فرهنگ و هنر منطقه فارس و به طور کلی مرکز ایران را مورد تحلیل قرار داد.

در فرآیند این تحلیل های علمی و کوشش های جدی است که می توان به تصویری جامع از این مکتب دست یافت. چون با این نگاه، دامنه منابع به ویژه منابع داخلی وسعت می گیرد و نه تنها شامل منابع تاریخی و ادبی - بلکه جغرافیایی و علمی هم می شود که برای پر بارتر کردن مباحث می باید آنها را کاوید و به منظور یافتن و باز نمودن بعضی اجزای این مکتب و معناهای نهفته آن به بازمینی و ارزیابی آنها پرداخت.

فصل دوم:

اوضاع سیاسی تاریخی، اجتماعی پیش از مغول تا آخر قرن ۹

تحولات تاریخی و اجتماعی قرن هشتم

تحولات تاریخی و اجتماعی قرن نهم

اوضاع سیاسی تاریخی، اجتماعی پیش از مغول تا آخر قرن ۹

سلسله ساسانی به سرعت در قادسیه و نهاوند به دست نیروهای مسلمان غرب، سقوط کرد و ایران برای یک سده، تحت تسلط حاکمان غرب (که همان فرستاده‌ها و ماموران اموی در دمشق بودند) قرار گرفت.

تا اواسط سده هشتم مشکلات و مزاحمت‌هایی علیه خاندان اموی در ایران و در ولایت خراسان بوجود آمد، در نتیجه این آشوب، سلسه بنی امیه به وسیله عباسیان بر کنار شد. خلفای سلسله جدید، پایتخت حکومت اسلامی را به شهر تازه تاسیس بغداد، انتقال دادند. در همان زمان که تمدن عباسی در سده چهارم در شهر بغداد، به اوج شکوه و بزرگی خود رسید، تعدادی از حکومت‌های محلی در سرزمین تحت حاکمیت خلافت، تشکیل شدند. از میان حکومت‌های ایرانی می‌توان به سامانیان (۳۹۶-۲۰۴) در خراسان و آسیای مرکزی و آل بویه (۴۴۷-۳۳۴) در ناحیه جنوبی دریای خزر اشاره کرد.

سامانیان به احیای زبان و ادبیات و هنر فارسی پرداختند، در آن دوره، دربار آنان در بخارا، به مرکزی برای نویسندگان خلاق و توانا تبدیل شد. در طی حکومت سامانیان، خاندان ایرانی دیگری به نام آل بویه حاکم منطقه غرب ایران بود. آل بویه خاندان دیلمی بودند که استقلالشان را نسبت به حکومت مستقر در آسیای مرکزی حفظ کرده بودند.

آل بویه در سال ۳۱۱، در جنوب ایران تأسیس شد و به تدریج به اندازه‌ای قدرتمند شد که بغداد را در سال ۳۳۴ اشغال کرد و قدرت سیاسی را از خلیفه گرفت. اما اجازه داد که خلیفه وقت در پشت خود باقی بماند بنا به گفته ریچارد فرای، آل بویه، شیعه، پیرو امام علی (ع) و انساب او بودند.

کتیبه‌ای قدیمی به زبان فارسی که به دستور یکی از حاکمان آل بویه به نام عضدالدوله در سال ۳۶۳-۳۶۴ برای مقبره امام علی در نجف ساخته شد، بیانگر این نکته است، این کتیبه به صورت حکاکی روی چوب می‌باشد که پنج لوحه است و در موزه قاهره نگهداری می‌شود.

«در اواخر قرن چهارم، سلسله جدید ترک نژاد زندگی می‌کردند که به دست سبکتکین در غزنه تأسیس شد اگر چه غزنویان (۵۸۲-۳۶۷) انساب ترکی داشتند و احتمالاً زبان و ادبیات آنها ترکی بوده است اما دوره‌ای که فردوسی، شاهنامه را به رشته تحریر درآورد. (در آن گزارش زندگی و دستاوردهای ساسانیان و پادشاهان و افسانه‌های قدیمی ایران را درج کرده) هم زمان با حکومت سلطان محمود غزنوی در ایران بود و شاهنامه، یکی از مهم‌ترین منابع مصور سازی برای هنرمندان ایرانی در تمام دوران‌ها محسوب می‌شده است.» (هنر شیعی - ص ۷)

«ورود ترکان سلجوقی (۵۴۴-۶۳۰) به ایران - عصر جدیدی را در تاریخ این کشور به نمایش می‌گذارد. اگر چه ترکان در دنیای بزرگ اسلامی، قبل از سده پنجم وجود داشته‌اند. اما تاثیرات حضورشان در ایران از سال ۴۳۰ قابل مشاهده و مطالعه است، ابتدا سلجوقیان، آل بویه را منقرض کردند. سپس طغرل بغداد را فتح کرد (۴۴۷) و با این عملکرد نظامی، خلیفه عباسی عنوان سلطان را به او اهدا نمود. سلجوقیان نیز سلسله‌ای مستقل در ایران و آسیای صغیر ایجاد کردند.» (هنر شیعی -

ص ۸)

تحولات تاریخی و اجتماعی قرن هشتم

تهاجم مغولان در قرن هشتم شالوده زندگی را در ایران به شدت متحول ساخت. نخستین دوره این تهاجمات که از سوی چنگیزخان در سال ۶۰۸ هـ صورت پذیرفت، خسارات جانی و مالی بسیاری را در شمال شرق ایران به همراه داشت. دور دوم آن که در سال ۶۴۷ هـ توسط هلاکوخان انجام گرفت که ایران را به تسلط کامل مغولان در آورد و ایشان تا فلسطین پیش تاختند تا اینکه از سوی نیروی سلاطین، مملوک مصر، در سال ۶۳۸ هـ در ناحیه عین جالوت، شکست خوردند و متوقف شدند با تخریب بغداد و از میان برداشتن خلیفه عباسی هلاکوخان استقرار خود را بر ایران، عراق و بخشی از آناتولی (ترکیه فعلی) تحکیم بخشید. هلاکو با انتخاب مراغه بعنوان مقرر فرماندهی حکومت ایلخانان را که زیر نفوذ قوبلای، خان بزرگ فرمانروای چین و مغولستان قرار داشت، پایه گذاری کرد. با وجود خرابیهای بسیار و با وجود تسلط فرمانروایان غیر مسلمان، مغول جای بسی شگفتی است که نظام اداری ایران تقریباً دست نخورده بجا ماند. وزرا و منشیان همچنان از میان ایرانیان انتخاب می شدند. ولی امنیت شغلی (و جانی) آنان بستگی تام به تمایل آنها به اجرای سیاستهای فرمانروایی داشت که طالب وضع قوانین مالیاتی تحمیلی بسیاری بودند زمانی که غازان خان در سال ۶۹۲ هـ به فرمانروایی رسید، اقتصاد ایران با ورشکستی کامل دست به گریبان بود.

غازان خان که قبل از رسیدن به سلطنت، اسلام آورده بود برآن شد که اصلاحاتی درنظام دیوانسالاری ایجاد کند و ساختار اقتصادی ایران را تجدید بنا کند. نظام مالیاتی تغییر شکل داده شده